

ષટ્પ્રાભૃતમાં દન્ત્ય નકારના પ્રયોગ

ડૉ. શોભના આર. શાહ

દિગમ્બર પરંપરામાં આચાર્ય કુન્દકુન્દ સૌથી પ્રસિદ્ધ અને સર્વાધિક પૂજનીય આચાર્ય માનવામાં આવે છે. ભગવાન ગૌતમસ્વામી પછી તરત જ કુન્દકુન્દાચાર્યનું સ્થાન આવે છે. કુન્દકુન્દાચાર્યના નામથી પ્રચલિત ષટ્પ્રાભૃત^૧ (દર્શન, ચારિત્ર, સૂત્ર, બોધ, ભાવ અને મોક્ષપ્રાભૃત) ઉપરાંત લિંગપ્રાભૃત, શીલપ્રાભૃત, રચણસાર અને બારહઅણુવેક્ષા આ પાંચ ગ્રન્થ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. તેમના રચિત દર્શનપ્રાભૃતમાં ૨૧ ગાથાઓ, ચારિત્ર પ્રાભૃતમાં ૨૬ ગાથાઓ, સૂત્રપ્રાભૃતમાં ૨૧ ગાથાઓ, બોધપ્રાભૃતમાં ૫૬ ગાથાઓ, ભાવપ્રાભૃતમાં ૧૭૫ ગાથાઓ અને મોક્ષપ્રાભૃતમાં ૭૫ ગાથાઓ આપવામાં આવી છે.

ષટ્પ્રાભૃતમાં પ્રારંભિક દન્ત્ય નકાર અને (સામાસિક^૨) મધ્યવર્તી દન્ત્ય નકાર મળે છે. શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં દન્ત્ય નકારનો પ્રયોગ સામાન્ય રીતે જોવા મળતો નથી. શ્વેતામ્બરોના અર્ધમાગધી આગમ ગ્રન્થોમાં પ્રારંભમાં દન્ત્ય નકારનો પ્રયોગ બહુલતાથી મળે છે, અને ક્યારેક ક્યારેક મધ્યવર્તી નકારનો પ્રયોગ પણ મળે છે. દિગમ્બર જૈનોના શૌરસેની ભાષાના ગ્રન્થોમાં પ્રારંભમાં અને મધ્યમાં દન્ત્ય નકારના બદલામાં પ્રાયઃ મૂર્ધન્ય ણકાર જ મળે છે. પરંતુ ષટ્પ્રાભૃતમાં કેટલાક એવા પ્રયોગ પણ મળે છે જેમાં પ્રારંભમાં અને (સામાસિક) મધ્યવર્તી દન્ત્ય નકારના માટે દન્ત્ય નકાર મળે છે. પાલિ ત્રિપિટક, પ્રાચીન શિલાલેખ અને અર્ધમાગધી ભાષાના પ્રયોગોને જોતાં એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત રચનાઓમાં દન્ત્ય નકાર યથાવત રહેતો હતો. પરંતુ પાછળથી પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમોના પ્રભાવમાં આવીને દન્ત્ય નકારને મૂર્ધન્ય ણકારમાં બદલી દેવામાં આવ્યો. આ દૃષ્ટિથી ષટ્પ્રાભૃતમાં દન્ત્ય નકારવાળા પ્રયોગ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે જે પ્રાચીન પરંપરાથી પ્રભાવિત છે અને આ પ્રમાણે છે.

अध्यायनुं नाम	पृष्ठनं.	श्लोकनं.	प्रारंभिक मध्यवर्ती (सामासिक)नकार
दर्शनप्राभृत	२३	२९	-निमित्ते
चारित्र प्राभृत	३६	९	निष्ठाणं
	४१	१८	नियगुण-
	४२	२०, २०, २७	निरायारं
	४९	३३	-निवासो
सूत्र प्राभृत	६१	१०	निष्चेल-
	६२	१२	निज्जरा-
	६३	१५	निरवसेसाइं
	६४	१८	न
	६५	१९	निरायारो
	७०	२७	नियत्ता, नियत्ताइं
बोधप्राभृत	७८	१०	निगंथ
	८२	१३	निरुवममं, निम्मिविय
	८२	१४	निगंथ
	९२	२७	निम्मवं
	१०८	४४	निरावेक्खा
	११२	४८	निरावेक्खा
	११९	५५	-निमित्तं
भावप्राभृत	१३०	३	-निमित्तं
	१३०	४	न
	१३१	७	-निगंथ-
	१३३	९	निरंतरं, -नरय-
	१३५	१२	-निलएसु
	१४५	२८	नियोग-

१५३	३९	नवदसमासेहि
१७१	४६	नियाण-, न
१८३	४९	नरयं
२०१	५४	नगगेण
२०४	५७	निम्ममर्ति-
२०५	६०	-निम्मलं
२१०	६७	नारय-, नग्गा
२११	६८	नग्गो(३बार), न
२१४	७१	निप्पवासो, निप्फल-, निगुण, नलसवणो, नग्गरूवेण
२१५	७२	न, -निग्गंथा
२१६	७३	नग्गो
२१९	७७	-नाम-
२३३	८२	-निमित्तं(२बार)
२३४	८४	निरवसेसाइं
२३५	८६	-नरयं
२३७	८७	निरत्थओ
२४०	९१	निम्मह
२४७	९८	नर-
२५४	१०२	न
२५६	१०५	निट्ठुर-
	१०६	-निमित्तं
२५६	१०८	नराणं
२६१	१११	नईहिंतो
२८०	१३०	न
२८२	१३३	निरंतरं
२८२	१३४	-निमित्तं

मोक्षप्राभृत	३१२	१२	निम्ममो, निरारम्भो
	३२०	२५	निरइ
	३२१	२६	निस्सरिदुं
	३२९	३९	न
	३३२	४५	निम्मल-
	३३३	४६	न
	३४०	४७	नियमेण
	३६१	८०	निगंथ-
	३६५	८६	निक्कंप, सुनिम्मलं
	३६६	८८	नरवरा
	३६७	९०	निगंथे
शीपाभृत	३८६	८	न
	३९०	३०	नरयं

मध्यवर्ती दन्त्य नकार

भावप्राभृत	२७३	१२१	-अनिल-
------------	-----	-----	--------

उपर्युक्त तारणथी ए फलित थाय छे के प्राचीनकाळमां शौरसेनी भाषाना ग्रंथोमां दन्त्य नकारना बदलामां मूर्धन्य 'णकार' ना प्रयोग रूढ न हता.

संदर्भ ग्रन्थ :

१. श्रीमत्कुन्दकुन्दाचार्यविरचितः षट्प्राभृतादि संग्रहः ।
श्री माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रंथमाला समिति । १९७७
२. समासना बीजा शब्दनो प्रारंभिक नकार लेवामां आव्यो छे, जेनी भागळ डेस (-) मूकवामां आवी छे.

ષટ્પ્રાભૃતમાં વિભક્તિરહિત શબ્દરૂપ

કુન્દકુન્દાચાર્યના નામથી પ્રચલિત ષટ્પ્રાભૃત^૧ ગ્રન્થમાં દર્શનપ્રાભૃતમાં ૨૧ ગાથાઓ, ચારિત્રપ્રાભૃત ૨૬ ગાથાઓ, સૂત્ર પ્રાભૃતમાં ૨૧ ગાથાઓ, બોધપ્રાભૃતમાં ૫૬ ગાથાઓ, ભાવપ્રાભૃતમાં ૧૭૫ ગાથાઓ, અને મોક્ષ પ્રાભૃતમાં ૭૫ ગાથાઓ આપવામાં આવેલી છે. જેમાં કેટલાક વિભક્તિરહિત પ્રયોગો ઉપલબ્ધ થાય છે. છન્દ જાળવવા માટે વિભક્તિનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે. આવી પ્રવૃત્તિ અપભ્રંશ ભાષામાં વધારે જોવા મળે છે. તેથી અનુમાન કરી શકાય કે તેના ઉપર અપભ્રંશનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આથી એમ કહી શકાય કે આ કૃતિઓ કુન્દકુન્દાચાર્યના સમયની હોય તેમ જણાતું નથી, અને તેમના સમયની હોય જ, તો તેમનો સમય ઘણો પાછલ લાવવો પડે. આનાં ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

અધ્યાયનું નામ	પૃ.નં.	શ્લોક નં.	શબ્દ પ્રયોગ	પ્રાકૃત મૂળ રૂપ
દર્શન પ્રાભૃત	૭	૧	દોસ(દોષાન્)	દોસા
	૧૦	૧૦	પરિવાર (પરિવારસ્ય)	પરિવારસ્સ
	૧૮	૧૧	તચ્ચ(તત્વાનિ)	તચ્ચાણિ
	૧૯	૨૧	પદમ (પ્રથમમ્)	પદમં
	૨૦	૨	દંસણ (દર્શનમ્)	દંસણં
ચારિત્ર પ્રાભૃત	૩૧	૩	દુવિહ (દ્વિવિધમ્)	દુવિહં
	૩૩	૬	-દોસ (દોષાન્)	દોસા
	૩૪	૭	ણિસ્સંકિય (નિઃશંકિતમ્)	ણિસ્સંકિયં
			ણિક્કંચિય (નિઃકાંક્ષિતમ્)	ણિક્કંચિયં
			ઉવગૂહણ(ઉપગૂહનમ્)	ઉવગૂહણં
			વચ્છણ્ણ (વાત્સલ્યમ્)	વચ્છણ્ણં
	૩૬	૧૦	અવગૂહણ (ઉપગૂહનમ્)	અવગૂહણં
	૩૮	૧૫	પવ્વજ્જ(પ્રવ્રજ્યાયામ્)	પવ્વજ્જાણ
	૩૮	૧૭	-દંસણ(દર્શનિન)	દંસણેણ

	४२	२०	रहिय (रहिते)	रहिए
	४२	२१	दंसण (दर्शनम्)	दसणं
			वय(व्रतम्)	वयं
			सामाइय (सामायिकम्)	सामइयं
			पोसह (प्रोषधम्)	पोसहं
			सचित्त (सचित्तम्)	सचित्तं
	४५	२४	-परिम (परिमाणम्)	परिमाणं
	४५	२५	चउत्थ(चतुर्थम्)	चउत्थं
	४७	२९	पंचम (पञ्चमम्)	पंचमं
	५०	३५	अपरिगह (अपरिगहे)	अपरिगहे
	५१	३६	आदाण (आदाणम्)	आदाणं
	५५	४४	फुडु (स्फुटम्)	फुडं (अपभ्रंश शब्द)
सूत्र प्राभृत	५६	२	सिवमग (शिवमार्गे)	सिवमगे
	६६	२१	वुत्त (उक्तम्)	वुत्तं
	६८	२४	कह (कथम्)	कहं
बोधप्राभृत	७७	९	चेइय (चैत्यम्)	चेइयं
	८५	१७	विणय (विनयम्)	विणयं
			दंसण (दर्शनम्)	दंसणं
	८९	२३	सुदगुण (श्रुतगुणः)	सुदगुणो
	१५	२९	दंसण (दर्शने)	दंसणे
	१००	३३	इंदिय (इन्द्रिये)	इंदिये
			कसाय (कषाये)	कसाये
			संजम (संजमे)	संजमे
			लेसा (लेस्यायाम्)	लेसाए
			सम्मत्त (सम्यक्त्वे)	सम्मत्ते
			सण्णि(संज्ञिनि)	सण्णिम्मि
	१०३	३७	सिंहाण (सिंहाणः)	सिंहाणो
			खेल(खेलः)	खेलो

	१२०	५६	सिल (शिलायाम्)	सिलाए
भावप्राभृत	१३२	८	जिणभावणा (जिनभावनाम्)	जिणभावनं
	१३४	११	आगंतुक (आगंतुकम्)	आगंतुकं
	१३८	१५	इड्ढि (ऋड्ढिम्)	इड्ढिं
			माहप्प (माहात्म्यम्)	माहप्पं
			बहुविह (बहुविधम्)	बहुविहं
	१४५	२९	पंचिदिय (पञ्चेन्द्रियाणाम्)	पंचिदियाणं
	१४६	३१	फुड्डु (स्फुटम्)	फुडं (अपभ्रंश)
	१५३	३८	महाजस (महायशः)	महाजसो
	२०१	५४	कम्मपयडीण (कर्मप्रकृतीनाम्)	कम्मपयडीणं
	२०१	५५	-रहिय- (रहितम्)	-रहियं
	२१६	७३	दोस (दोषान्)	दोसा
	२१७	७५	२१९ ७६ बोहि (बोधिम्)	बोहिं
	२५५	१०४	गारव (गारवम्)	गारवं
	२६९	११९	अट्ट (आर्तम्)	अट्टं
			झाण (ध्यानम्)	झाणं
	२८२	१३३	महाजस (महायशः)	महाजसो
	२८३	१३५	असियसय (अशीतिशतम्)	असियसयं
	२८४	१३७	जिणपण्णत्त (जिनप्रज्ञप्तम्)	जिणपण्णत्तं
भावप्राभृत	२८६	१४०	उमग्ग (उन्मार्गम्)	उमग्गं
	२८८	१४४	भाविय (भावितम्)	भावियं
	२८९	१४५	पढम (प्रथमम्)	पढमं
	२९१	१४८	-दंसण (दर्शनम्)	-दंसणं
	२९२	१४९	सिव (शिवः)	सिवो
	२९९	१५६	आरूढा (आरूढाम्)	आरूढं
	२९९	१५६	-फुल्लिय(-पुष्पिताम्)	-फुल्लियं
	२९९	१५६	मायावेल्लि (मायावल्लीम्)	मायावेल्लि

મોક્ષ પ્રાપ્ત	૩૭૦	૯૪	સાવય (શ્રાવકઃ)	સાવયો
	૩૭૨	૯૭	-ભાવ (-ભાવેન)	-ભાવેણ

સંદર્ભ ગ્રન્થ :

૧. શ્રી મત્કુન્દકુન્દાચાર્યવિરચિતઃ ષટ્પ્રાપ્તતાદિસંગ્રહઃ ।

શ્રી માણિકચન્દ્ર દિગમ્બર જૈન ગ્રન્થમાલા સમિતિ - ૧૯૭૭

C/o આન્તરરાષ્ટ્રીય જૈન વિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

